

Психофізіологічні особливості підлітків, що сприяють формуванню кримінальної поведінки

*Не в тому біда, що нахабній челяді
Доступний жирний ананас.
А в тому, що це манить в нелюди
Дітей, які живуть біля нас.
І. Губерман.*

У статті теоретично проаналізовано психофізіологічні особливості підлітків, що сприяють формуванню кримінальної поведінки, та коротко описані методики надання психологічної допомоги цим підліткам

Ключові слова: підліток, кримінальна поведінка, психофізіологічні особливості підлітка, акцентуації характеру.

В статтю теоретично проаналізовані психофізіологічні особливості підлітків, які сприяють формуванню кримінального поведіння, і коротко описані методики надання психологічної допомоги цим підліткам.

Ключевые слова: подросток, криминальное поведение, психофизиологические особенности подростка, акцентуации характера.

Актуальність цієї проблеми надзвичайно велика, особливо в наш час. Вона полягає, в першу чергу, в розгляданні багатьох питань, які і сьогодні до кінця не розв'язані. Адже питання стосуються, насамперед, вивчення онтогенетичного розвитку особистості підлітків, зокрема особливості його психічного розвитку. І тому ми мусимо визнати, що це дійсно зробити дуже складно, бо саме підлітковий вік вважається найбільш небезпечним періодом формування кримінальної поведінки, адже не дарма його називають "критичним", "кризовим", "перехідним". Прагнення до пізнання всього нового, прагнення якомога швидше стати дорослим, перейняти звички і засоби поведінки старших, острах відстати від однолітків – усе це у ситуації, яка складається несприятливо, дуже часто підштовхує підлітка до скоєння злочину (кримінальної поведінки).

Також у ситуації соціальних перетворень найуразливішим виявляється, знову таки, підліток. Навіть цілком благополучні, на перший погляд, сучасні діти відчувають страх перед майбутнім,

побоюються ставати дорослими, хворобливо переживають зраду, самотність, покладаються переважно на себе і почасти – на батьків, не довіряючи політичним лідерам, мають власну думку стосовно перебудови суспільства, відстоюють право на ранню самостійність, не бажають служити у війську, усвідомлюють своє безправне становище в суспільстві. Усезагальна соціальна фрустрація в Україні виявляється у підлітків зазвичай не в депресивній, а в агресивній формі, тому, скажімо, вони визнають бійку цілком прийнятним способом відстоювання власних ідеалів, вбачаючи в останніх передувсім певні особистісні якості. Образи та моральні цінності літературних героїв, історичних постатей як ідеал для наслідування зведені в нинішньому дитячому сприйнятті нанівець. Помітну негативну роль у духовному занепаді особистості дитини відіграють і сучасні засоби масової інформації.

І тому нинішню ситуацію з історико-психологічним осмисленням проблеми попередження кримінальної поведінки підлітків маємо всі підстави вважати незадовільною. Більшою мірою це стосується профілактичної роботи з підлітками, які виховуються в режимних установах, підпорядкованих різним відомствам.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Ця проблема була розглянута в таких дослідженнях: загальнопсихологічні положення про особистість, діяльність та поведінку (О.Н. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк та ін.); становлення особистості в онтогенезі (С.Д.Максименко, Г.О. Балл, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, В.О.Моляко, Т.М.Титаренко, Д.І. Фельдштейн, Н.В. Чепелева та ін.); організація психокорекції поведінки підлітків (О.Ф. Бондаренко, Л.Ф. Бурлачук, А.Є. Личко, Н.Ю. Максимова, Л.Є. Орбан-Лембрик, В.М. Синьов, Т.С. Яценко та ін.).

Важливе методологічне значення для розв'язання досліджуваної проблеми мають принципи та положення Конституції України, Законів України “Про освіту”, “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, Кримінально-виконавчий кодекс України і Національна програма “Діти України”.

Метою нашої статті є визначення психофізіологічних особливостей підлітків, що сприяють формуванню кримінальної поведінки.

Основний зміст. На зламі двох тисячоліть, в умовах кардинальних соціальних змін, що відбуваються в Україні, перебудовується й психологія людини, її погляди, переконання, звички, моральні цінності, соціальні ролі. І коли одні переживають аналогічні перетворення порівняно легко, то для інших вони стають

мало не особистою трагедією, спричиняючи на дискомфорт, депресії, стреси, алкоголізм, наркоманію, бродяжництво, соціальну деградацію, правопорушень. Це особливо небезпечно, коли до окресленої категорії осіб потрапляють підлітки. Вони більшою мірою, ніж дорослі, переживають труднощі в діяльності, спілкуванні, самовизначенні у соціумі, що, ясна річ, призупиняє їхній особистісний розвиток. Виникають певні ніші, в яких віднаходить себе “незручна” дитина. У науці таких дітей-підлітків прийнято називати важкими, важковиховуваними, бездоглядними, дискомфорфтними, девіантними. Такі характеристики, що маніфестують різний ступінь соціально-педагогічного чи психологічного неблагополуччя особистості, яка розвивається, виступають свідченням загальної риси описаної категорії підлітків – дезадаптованості.

Зокрема, ми розглянемо кримінальну поведінку підлітків, бо вона є в усі часи актуальною проблемою. Ця проблема стоїть не тільки перед працівниками міліції, а і перед всім суспільством в цілому, адже підлітки – це діти, а діти наше майбутнє. Так яке може бути майбутнє, якщо в такому ранньому віці вони стають на злочинний шлях? На жаль, наша держава та окремі батьки не в змозі турбуватися належним чином про дітей. Багато підлітків стає на злочинний шлях через такі фактори: погане матеріальне забезпечення; криміногенний район проживання; відсутність батьків або батьки алкоголіки, наркомани, злочинці; неповна сім'я; наявність друзів з кримінальним минулим; кримінальна компанія. Якщо зануритись глибше, то можна побачити, що у них повністю змінилися норми, цінності, установки, атрибути, проведення дозвілля та обрання професії.

На сьогоднішній день у середовищі підлітків усе частіше спостерігаються такі ознаки деморалізації; як пияцтво; наркоманія; токсикоманія, бездоглядність, бродяжництво, жебрацтво, проституція, ріст різних неформальних груп, які перетворюються в асоціально-кримінальні співтовариства. Усе це не могло не позначитись на рості правопорушень і злочинів у середовищі підлітків.

Отже, ми розглянемо, які психофізіологічні особливості підлітка сприяють формуванню кримінальної поведінки.

Психофізіологічні особливості підлітка і підліткового віку є передумовами кримінальної поведінки, вони розглядаються нами з позицій, представлених в роботах А.Є. Личко, Н.Ю. Максимової, Л.Є. Орбан-Лембрик [4; 6; 7].

Підлітковий період – один з найбільш складних і відповідальних у житті людини. У цьому віці йде докорінна перебудова всіх систем організму, і на фоні фізичних змін відбуваються більш

глибокі зміни психіки, відбувається завершення формування характеру. Істотні зміни відбуваються у сфері особистісних інтересів або доміант підлітка. Провідною стає “егоцентрична доміанта”, за Л. С. Виготським [1, с. 256] – інтерес підлітка до свого фізичного і психічного “Я”. Істотно підвищується увага до тіла, до відхилень від представленої норми. У когнітивні уявлення про схему тіла включаються нові соматичні зміни, відчуття, переживання, які визначають мінливе ставлення оточуючих (схвалення, відсутність реакції, неприйняття, насмішка). Тому процес формування нової ідентичності зазвичай супроводжується переоцінкою справжніх чи уявних ознак відхилень (диспропорцій тіла), суб’єктивно значимими комплексними, афективно-особистісними реакціями і певною нестійкістю самоідентичності.

При відповіді на запитання: “Хто Я?” підліток активно відкидає свою приналежність до дітей, він починає думати про себе і відчувати себе як дорослий, прагне бути і вважатися дорослим. Однак це часто викликає протидію з боку батьків, вихователів, вчителів, дорослих. Вона може бути явною, різкою, іронічною або не явною, але частіше при формальному визнанні такого права за підлітком виражається прагнення “відсунути в часі” визнання “дорослості”. Це викликає труднощі у відносинах: негативізм, упертість, прагнення довести автентичність свого “Я” через несподівані вчинки, тому що інакше його не почують.

Тим же пояснюється і потяг до забороненого, незвичайного, яке підлітків найбільш приваблює, насамперед вживання психотропних речовин, потяг до раннього статевого життя. Також в цей період підліткового життя сім’я і батьки втрачають свій авторитет. Він більше не хоче, щоб його направляли, стає “глухий до голосу, кличе до послуху” (Ж.-Ж. Руссо). Його поведінка починає визначатися новим ставленням: “Якщо батьки не приймають мене таким, який я є, хай залишаються одні, без мене”. Інтереси, цінності батьків, їхні установки починають сприйматися анахронічними, скрізь бачиться тільки негативне. У цей переломний у відносинах момент більшість батьків схильні звинувачувати своїх дітей в егоїзмі. І саме тому підліткові здається, що він залишився на одинці у цьому “зломому” світі зі своїми проблемами [1, с. 62].

У цей час підліток починає шукати того, хто може зрозуміти – компанії однолітків, з якими можна розділити інтереси, оцінки, захоплення, він потрапляє до компанії юнаків старших себе і там прагне стати “своїм”, тобто відчуває потребу дорослішати серед них. Таким чином, вийшовши з сім’ї і включившись в значущу для себе групу, яка у цей момент відіграє для нього роль підтримки, підліток

набуває самостійності. Однак це не повний опис потреби в людині, що розділяє ті ж цінності й живе за тими ж законами. Психічні зрушення, якими супроводжується статеве дозрівання, безсумнівно, пробуджують потребу підлітка в любові своїх однолітків, роблять його незадоволеним своїм станом. На думку Ш. Бюлер, психічна пубертатність характеризується тим, що “Я” підлітка має розкритися для зустрічі з “Ти”. Це розкриття може бути здійснено як сприйняття іншого за принципом “додатковості”, значущого для своїх пробуджених потягів, або як більш висока (романтична) форма співзвуччя душ, заснована на спільному переживанні, на загальній оцінці навколишнього світу. Почасті, подібної думки дотримувалися деякі представники нової психоаналітичної школи [3, с. 16].

До психофізіологічних особливостей розвитку підліткового віку також належать прояв *акцентуації характеру*, який впливає на формування відхилень у поведінці. А.Є. Личко визначає акцентуації характеру як крайні варіанти норми, за яких “окремі риси характеру надмірно посилені, від чого може бути надмірна вразливість щодо певного роду психогенних дій при хорошій або навіть зниженій чутливості до інших” [3].

Акцентуації більшою мірою зумовлені вродженими властивостями нервової системи, ніж придбаними якостями, тому усунути їх або кардинально скоригувати не можна, але своєчасне їх розпізнавання і побудова виховної тактики, враховуючи характерологічні особливості дитини, допомогло б запобігти багатьом проблемам особистісного розвитку, не допустити емоційних зривів або серйозних відхилень у поведінці підлітка. Більш того, будь-яка акцентуація, при створенні для неї правильних умов, робить свого володаря яскравою, цікавою особистістю, здатною домогтися успіху в житті (і навіть залишити слід в історії) саме завдяки акцентуйованим якостям.

Ці якості найчастіше служать сприятливим ґрунтом для прояву специфічних поведінкових реакцій, властивих підлітковому віку. В останні роки у вітчизняній літературі виділяється самостійна акцентуація характеру “криміногенного” типу, під якою розуміється “певний тип розвитку підлітка, коли з раннього дитинства визначається некерованість поведінки та труднощі соціалізації в поєднанні з порушеннями побудови загальноприйнятої системи цінностей”. Їх поведінка відрізняється бездумною жорстокістю, відсутністю корисливих спонукань на тлі постійної впертості і агресивності. М. Клайн вказує, що поведінці представників даного типу акцентуації в ранньому дитинстві притаманні такі ознаки:

- надактивність (дитина неспокійна, непосидюча, дуже енергійна і агресивна, вона постійно зачіпає дітей-однолітків, ображає їх);
- відволікання і неухважність (дитина відчуває труднощі у зосередженні, не здатна довести розпочату справу до кінця);
- імпульсивність (дитина несподівано кидає почате, може легко збрехати, взяти чужу річ, порушити заборону, абсолютно не замислюючись про наслідки);
- збудливість (дитина вкрай дратівлива, нерівноважена, часто плаче, швидко ображається, починає кричати, ламати речі, битися).

За твердженням Н.Ю.Максимової, у 75% підлітків зі спеціальних і корекційних шкіл відзначаються ознаки криміногенного типу акцентуації характеру.

Отже, нами було теоретично проаналізовано психофізіологічні особливості підлітка, що впливають на формування кримінальної поведінки. Яку ж слід надати психологічну допомогу підліткам з кримінальною поведінкою? Є декілька методик, насамперед: *інформування* (розширення (змiana, коректування) інформованості дитини, підвищення її психологічної обізнаності в області обговорюваних питань за рахунок прикладів з буденного життя, звернення до літературних джерел, до наукових даних, до досвіду інших людей); *метафора* (метод аналогій – образів, казок, притч, випадків з життя, прислів'їв, приказок – для ілюстрації актуальної ситуації. Метафора робить непрямий вплив на установки, стереотипи, думки людини, дозволяє поглянути на ситуацію як би з боку. Завдяки цьому знижується суб'єктивна значущість проблеми, зникає помилкове відчуття її унікальності); *встановлення логічних взаємозв'язків* (психолог разом з дитиною встановлюють послідовність подій, виявляють вплив внутрішніх (суб'єктивних) чинників на те, що відбувається, і їх взаємозв'язок. Даний спосіб дозволяє розширити і уточнити розуміння проблеми); *проведення логічного обґрунтування* (цей спосіб дозволяє відсортувати варіанти рішення актуальної життєвої задачі за рахунок логічного аналізу, очевидного результату (ефективність) різних шляхів рішення); *саморозкриття* (“стати самим собою”); *конкретне побажання* (побажання може містити рекомендацію спробувати який-небудь конкретний спосіб дії при рішенні актуальної задачі. Такі побажання не повинні знижувати відповідальність підлітка. Він сам ухвалює рішення, оцінює прийнятність пропонуваних способів, планує кроки для їх реалізації); *парадоксальна інструкція* (для того, щоб викликати

відчуття протесту і активізувати дитину, можна запропонувати їй продовжувати робити те, що вона робить. Хай повторить свої дії (думки, вчинки) принаймні три рази); *переконання* (даний спосіб доцільно використовувати на фоні урівноваженого емоційного стану. Переконання можна застосовувати за наявності у підлітка розвинутого образного і абстрактного мислення, стійкості уваги. Психолог, використовуючи зрозумілі підлітку аргументи, дозволяє йому переконатися (затвердитися) в правильності певних прийомів, думок і т.п.); *емоційне зараження* (при встановленні довірчих відносин психолог стає зразком для емоційної ідентифікації. За рахунок цього він може поміняти (відкоректувати) емоційний стан дитини, заражаючи його власним емоційним настроєм); *допомога у відреагуванні неконструктивних емоцій* (застосування даного способу актуальне при гострих емоційних станах); *релаксації* (потрібно навчити дитину різним способам розслаблення, досягнення внутрішнього спокою і комфорту); *переоцінка* (переоцінка негативних відчуттів і думок дозволяє виробити новий погляд на ситуацію – “змінити рамку”); *позитивний настрій* (позитивний настрій дозволяє укріпити віру дитини в свої можливості з вирішення утруднення, що виникло, вона концентрує свідомі і підсвідомі сили для досягнення поставленої мети); *рольове програвання* (даний спосіб припускає моделювання різних реальних і ідеальних ситуацій для тренування (відпрацювання) нових способів поведінки); *аналіз ситуацій* (допомагає підвищити психологічну грамотність, а також розвинути навички використання психологічної інформації при аналізі ситуацій); *внутрішні переговори* (можуть використовуватися для усунення внутрішніх конфліктів дитини); *трансформація особистої історії* (цілеспрямоване занурення у власну історію для уявного завершення суб’єктивно незакритих подій минулого життя, для зміни нав’язаних програм і сценаріїв); *цілеспрямованість* (пошук нової життєвої мети і значень, якщо дитина відчуває спустошеність, у неї занижена цінність власного існування, він хоче змінити своє життя, але не знає, в якому напрямі рухатися); *наповнення значенням “буденних життєвих подій”* (підвищення значущості подій, що відбуваються, наповнення значенням виконуваних дій); *соціальні проби* (освоєння дитиною різних конкретних дій як в спеціально запланованих життєвих ситуаціях, так і в ігрових процедурах, що дозволяє дитині краще зрозуміти власні можливості, пройти своєрідне соціальне гартування, освоїти нові форми і способи поведінки); *надання допомоги у пошуках ідентичності* (самопізнання, доосмислення власних вчинків).

Висновки. В цей час підлітки – одна з найбільш кримінально уражених категорій населення. На сучасному етапі відзначається збільшення кількості суспільно небезпечних дій, скоєних особами підліткового віку. В них все більше проявляється жорстокість, садизм, агресивність. При цьому зростає кількість злочинів на ґрунті наркоманії, токсикоманії, алкоголізму.

У той же час відомий широкий діапазон факторів, що впливають на психічне здоров'я підлітків. Серед них багато таких, які мають соціально-психологічну основу. Однак роль цих факторів в етіопатогенезі кримінальної поведінки підлітків на сучасному етапі реформування соціальних підвалин суспільства залишається недостатньо вивченою.

Делінквентні підлітки, втративши повноцінну увагу батьків, не знаючи, куди себе подіти, долучившись до вживання наркотиків і алкоголю, і в той же час прагнучи підпорядкувати собі і завоювати за будь-яку ціну визнання однолітків, прагнуть знайти спосіб для самоствердження і знаходять його у скоєнні протиправних дій, детермінованих певними цілями, що входять в систему ціннісних орієнтацій антисоціальної особистості.

Отже, проведений нами теоретичний аналіз дозволяє зробити такі висновки:

– розвиток кримінальних форм поведінки неповнолітніх має багатофакторну зумовленість, в якій соціальні та психологічні фактори представлені в єдиному нерозривному комплексі всього процесу формування протиправної поведінки;

– до заходів, які дозволять, на нашу думку, більш ефективно впливати на злочинність неповнолітніх, належать: корекція державної політики у бік розвитку в ній соціальної складової (зокрема, політики в галузі зміцнення сім'ї, материнства і дитинства, молодіжної політики і т. д.); розвиток системи державних органів, що виконують функції профілактики злочинності неповнолітніх (комісії у справах неповнолітніх, спеціальні профілактичні підрозділи органів внутрішніх справ, дільничні інспектори, відділи у справах сім'ї та дітей в органах місцевого управління, комітети у справах молоді); державне сприяння громадським організаціям, які беруть участь у профілактиці кримінальної поведінки підлітків; розвиток сфери дозвілля, активне залучення дітей і підлітків до занять фізичною культурою і спортом; організація правового та військово-патріотичного виховання підлітків; поліпшення підготовки вчительських кадрів у педвузах, орієнтація їх на виконання виховних функцій, співпрацю з батьками, компенсацію недоліків і пороків сімейного

виховання; збільшення питомої ваги виховної складової у шкільній діяльності; формування так званої ювенальної юстиції, що спеціалізується на розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ щодо неповнолітніх; жорсткість каральної практики щодо осіб, які застосовують насильство відносно підлітків, залучають їх у злочинну діяльність, до систематичного вживання спиртних напоїв, одурманюючих речовин, до занять бродяжництвом або жебрацтвом, а також не виконують обов'язків по вихованню дітей; підвищення рівня та прикладного значення наукових досліджень у галузі педагогіки.

Список використаних джерел

1. Выготский Л.С. Собр. соч. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 3. – 368 с.
2. Личность преступника: [монография] / Н.И. Кондрашков, В.Н. Кудрявцев, Н.С. Лейкина и др. – М.: Юрид. лит., 1971. – 356 с.
3. Личко А.Є. Підліткова психіатрія / А.Є. Личко. – Л.: Медицина, 1985.
4. Личко А.Є. Психопатії та акцентуації у дітей та підлітків / А.Є. Личко. – Л.: Медицина, 1983.
5. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: Методологія, методи, програми, процедури: [навч. посіб. для вищої школи] / С.Д. Максименко. – К.: Наукова думка, 1998. – 236 с.
6. Максимова Н.Ю. Основи дитячої патопсихології: [навч. посібник] / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна, В.М. Піскун. – К.: Перун, 1996. – 464 с.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: навч. посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 446 с.
8. Ханипов Р.А. Делинквентное поведение несовершеннолетних как нарушение социальных и правовых норм / Р.А. Ханипов // Социологические исследования. – 2007. – №12. – С. 95-103.

In the article the psikhofiziologichni features of teenagers which are instrumental in forming of criminal conduct and the shortly described methods are analysed in theory, in relation to the grant of psychological help these teenagers there are

Keywords: teenager, criminal conduct, psikhofiziologichni features of teenager, character accentuation.

Отримано: 11.12.2011 р.